

БІЛОУС
Поліна Миколаївна,
магістр кафедри історії, музеєзнавства
та пам'яткознавства, Харківська
державна академія культури
belouspolina27@gmail.com
(м. Харків)

ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК У СХІДНІЙ ЄВРОПІ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Метою статті є аналіз східноєвропейського досвіду музеєфікації пам'яток поселенського типу. Проведено їх порівняльний аналіз з подібними об'єктами на території України. Методом історичного аналізу було проаналізовано процеси музеєфікації пам'яток у Східній Європі. Завдяки методу системного аналізу були виявлені переваги та недоліки окремих форм музеєфікації, а метод історичного моделювання дозволив розробити рекомендації щодо створення проекту збереження Верхньосалтівського археологічного комплексу. При дослідженні літератури було виявлено, що наразі в українській та російській історіографії відсутні роботи, в яких було б проаналізовано сильні та слабкі сторони наявних проектів з музеєфікації поселенських пам'яток.

Унаслідок здійсненого аналізу східноєвропейського досвіду музеєфікації археологічних пам'яток поселенського типу, визначено форми музеїв, які є перспективними для реалізації проекту збереження Верхньосалтівського археологічного комплексу. Це створення музею просто неба та археологічні реконструкції на території пам'ятки. Використання таких форм на пам'ятці у Верхньому Салтові дозволить залучити нових відвідувачів на об'єкт і зробити його одним з туристичних центрів Харківської області.

Ключові слова: музеєфікація, поселення, музеї як об'єкт туризму, археологічні пам'ятки історичних часів, Східна Європа.

THE HISTORY OF MUSEUMIFICATION OF SETTLEMENT SITE IN EASTERN EUROPE IN THE CONTEXT OF PRESERVATION VERHNIY- SALTIV ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The purpose of the article is to find out what experience of the museumification of the settlement site exists in the territory of Eastern Europe and to take it into account when creating a project for the preservation of the Verhniy-Saltov archaeological site. Their comparative analysis with similar objects on the territory of Ukraine was conducted. Historical analysis was used in the analysis of the processes of museumification of monuments in Eastern Europe. The method of system analysis revealed the advantages and disadvantages of such forms of museumification, and the method of historical modeling allowed to develop recommendations for the creation of a project to preserve the Verhniy-Saltiv archaeological complex. The study of literature revealed that there are currently no works in Ukrainian and Russian historiography that would analyze the strengths and weaknesses of real-life projects on the museumification of settlement sites.

As a result of the analysis of the Eastern European experience in the museumification of archeological sites of the settlement type, 2 forms of museums were identified. These forms are the creation of an open-air museum and the reconstructions on the territory of the site. They can be promising for the preservation project of the Verhniy-Saltiv archaeological complex. Use of such forms will attract visitors to the site and make it one of the tourist centers in the Kharkiv region.

Key words: *museumification, settlement, museums as an object of tourism, archaeological sites of historical times, Eastern Europe.*

ИСТОРИЯ МУЗЕИФИКАЦИИ ПОСЕЛЕНЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В КОНТЕКСТЕ СОХРАНЕНИЯ ВЕРХНЕСАЛТОВСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

Цель статьи – анализ восточноевропейского опыта музеефикации памятников поселенческого типа. Проведен их сравнительный анализ с подобными объектами на территории Украины. Методом исторического анализа были проанализированы процессы музеефикации памятников в Восточной Европе. Благодаря методу системного анализа были выявлены преимущества и недостатки отдельных форм музеефикации, а метод исторического моделирования позволил разработать рекомендации по созданию проекта сохранения Верхнесалтовского археологического комплекса. При исследовании литературы было обнаружено, что на данный момент в украинской и российской историографии отсутствуют работы, в которых было бы проанализированы сильные и слабые стороны существующих проектов музеефикации поселенческих памятников.

В результате проведения анализа восточноевропейского опыта музеефикации археологических памятников поселенческого типа, определены 2 формы музеев, которые являются перспективными для реализации проекта сохранения Верхнесалтовского археологического комплекса. Этими формами могут быть археологические реконструкции на территории памятника или создание музея под открытым небом.

***Ключевые слова:** музеефикация, поселение, музеи как объект туризма, археологические памятники исторических времён, Восточная Европа.*

В останні роки спостерігається активізація інтересу українців до своєї спадщини та пам'яток, які висвітлюють вітчизняну історію. Але на фоні загальної зацікавленості, якість туристичного обслуговування таких об'єктів залишається на низькому рівні. Зокрема це стосується археологічних пам'яток, більшість з яких взагалі не пристосована до екскурсійного огляду та знаходяться у занедбаному стані. На їх територіях часто відсутні будь-які інформаційні стенди та вказівники, які б розповідали відвідувачам де вони знаходяться та куди їм далі прямувати, а музеї демонструють тільки добірки з предметів, знайдені на розкопках.

Водночас у Європі для приваблення туристів розробляють проекти музеефікації таких пам'яток та створюють на їх базі різноманітні музейні форми. Крім реконструкції об'єктів, на пам'ятці можуть відтворювати ремесла, побут, обряди та святкування, давні кулінарні традиції та багато іншого. Основною метою цих робіт є збереження пам'ятки та інформації про неї для нащадків, які продовжуватимуть її вивчати, а застосування різноманітних інтерактивних форм дозволяє перетворювати забуті стародавні поселення у центри регіонального туризму.

Мета статті – з'ясувати, який досвід музеефікації поселенських пам'яток існує на території Східної Європи та врахувати його при створенні проекту збереження Верхньосалтівського археологічного комплексу (Вовчанський район, Харківської області).

Аналіз джерел та літератури показав відсутність робіт, в яких було б проаналізовано переваги та недоліки реалізованих проектів з музеефікації

поселенських пам'яток. Наявні лише поодинокі публікації, зокрема Є. А. Локотко «Музеи под открытым небом: история и перспективы развития» [4], який розглядає етапи створення сканценів та музеїв просто неба, але загалом дослідження охоплює тільки Західну та Північну Європу, та О.М. Титової «Проблеми музеєфікації пам'яток археології України» яка навела приклади досвіду музеєфікації археологічних пам'яток в Україні, але досліджувану в даній статті проблематику вона не розглядала [7].

Окремо слід виділити публікацію Ю.Ю. Башкатова та Р.В. Терпиловського «До історії скансенів у Європі», які виділяють відтворення об'єктів та побуту за археологічними даними в окремий напрямок розвитку скансенів, пов'язаний з експериментальною археологією, а також наводять приклади таких проектів у Польщі, Чехії та Україні [3].

Оскільки термін «Східна Європа» у сучасній літературі є суперечливим, автор статті користується списком географічних регіонів статистичного відділу ООН, який відносить до цього регіону 10 країн: Білорусь, Болгарія, Польща, Республіка Молдова, Російська Федерація, Румунія, Словаччина, Угорщина, Україна, Чехія [4].

Виклад основного матеріалу. Важливою світовою тенденцією у розвитку музейної справи є зростання ролі музеїв, створених на основі музеєфікованих пам'яток. Термін музеєфікація став широко використовуватися в Україні не так давно. Наразі його визначають як перетворення об'єктів спадщини в об'єкти музейного використання, що дозволяє проводити часткові або повні наукові реконструкції, відновлення пам'яток, організацію різноманітних видів історико-культурних територій (археологічних музеїв-заповідників) з експозиціями просто неба та максимально повним збереженням навколишнього середовища [5].

Першими музеєфікованими пам'ятками можна вважати міста Помпеї та Геркуланум. Після початку перших археологічних досліджень у XVIII столітті знайдені руїни залишили просто неба для огляду. Саме цей досвід (відкриття для екскурсійного огляду нерухомих пам'яток та з часом організація в окремих

приміщеннях експозицій з предметів, знайдених на розкопках) надалі слугував відправною точкою при створення музеїв просто неба на інших пам'ятках.

У 1778 році один із виноробів в Обуді (сучасний Будапешт, Угорщина), копаючи яму, випадково знайшов залишки римського опалення. З цього часу починається історія формування музею та археологічного парку Аквінкуму, який було відкрито для широкої публіки у 1894 році. Поселення де мешкало кельтське плем'я Єравіскі у I ст. н. е. стало фортецею для римського гарнізону, а пізніше – столицею провінції Нижня Паннонія. На сьогодні, крім будівлі музею, просто неба демонструються відновлені та консервовані руїни цього міста: два амфітеатри, а також декілька громадських та приватних будинків зі збереженими фрагментами римської мозаїки над якими зроблені спеціальні навіси [1].

Загалом такий вид музеєфікації поширений серед пам'яток античної епохи. В Болгарії подібними пам'ятками є фортеця Бяла, Сітан-Кале, Хісарська фортеця, археологічний комплекс «Святий Нікола», Небет-Тепе, фортеця Козьяк. У Румунії це руїни дакійських міст Сармізегетузи, Апулуму й античних Гістрії та Суцидави. У Російській Федерації археологічними музеями просто неба є заповідники Танаїс та Горгіппія. Українські пам'ятки античного Причорномор'я (Херсонес Таврійський, Ольвія, Тіра) музеєфіковані за подібною схемою.

Окремо слід виділити проведену декілька років тому реставрацію міста Сердіка у Софії (Болгарія). Археологічний музей просто неба було створено посеред сучасної столиці та поділений на декілька рівнів. Частково руїни давнього міста (V – III ст. до н. е.) накриті скляним куполом. Реалізація цього проекту коштувала приблизно 7,5 млн євро.

Цікавим є досвід музеєфікації поселень кельтських племен у Чехії та Словаччині. У 2002-му році, у Чехії був відкритий кельтський музей просто неба «Ісарно» у місті Летовіце. Він ставить на меті популяризацію та відтворення життя древніх кельтів. Завдяки співпраці археологів та архітекторів було побудовано 12 споруд з дерева, глини та каміння, а на території поселення

проходять виставки давніх кельтських ремесел та предметів домашнього вжитку. У центрі поселення зведено круглу будівлю під ресторан, а у хліві, який знаходиться поруч розводять овець та кіз. Музей є приватною ініціативою та декілька разів призупиняв свою діяльність через брак відвідувачів та коштів. Наразі доля його подальшого існування не визначена [2].

На території Словаччини у 1967 році біло відтворено кельтське поселення I століття до н. е. Крім житлових споруд, було побудовано місце для жертвоприношень з вівтарем та дарами, фортифікаційна система з кам'яними стінами та вхідними воротами, деякі господарські споруди. Наразі ця територія входить у склад археологічного парку Гавранок.

На території Польщі з усіх пам'яток виділяється археологічний музей Біскупін. Городище виникло у V ст. до н. е. на острові площею біля 2 га посеред озера і проіснувало близько 150 років. Життя на пам'ятці зупинилося в результаті підйому рівня води. Завдяки консервуючій дії озерного мулу збереглися не тільки нижні частини дерев'яних споруд, але й безліч предметів органічного походження. Це дало можливість відновити частину городища в первинному вигляді [3].

З 1936 року польські археологи почали імітувати й досліджувати в Біскупіні (Польща) різні старовинні ремесла і технології: обробляти дерево і кістку, відливати бронзові вироби, обробляти землю, готувати їжу і жити у відновлених будинках. А 10 серпня 1956 року біскупінські експериментатори вперше в світовій практиці провели спалювання моделі стародавнього будинку. Він був побудований точно за планом свого стародавнього прообразу, а в його інтер'єрі були поміщені точні копії стародавніх предметів і їжа. Пожежа була знята на кіноплівку аж до згасання, а попелище залишене незайманим для майбутніх археологів. Експериментатори планують таким шляхом отримати відповіді на питання про те, які сліди залишають певні предмети після спалювання [3].

У Російській Федерації привертає до себе увагу археологічний музей-заповідник «Костёнки» у Воронежській області. Будівля музею знаходиться in

situ над музеєфікованою пам'яткою археології «Костенки – 11» та зберігає у первинному вигляді залишки житла з кісток мамонту.

Подібною пам'яткою в Україні є Ягодинський музей у Київській області, філіал якого in situ звели у 1977 році над одним з господарсько-побутових комплексів та рештками житла Добраничівської стоянки пізнього палеоліту. Скляний ковпак для захисту пам'ятки було також зведено на території Мезинської стоянки у Чернігівській області, а нещодавно легкий ангар споруджено над скупченням кісток мамонта – місцем розкопок у Гінцях на Полтавщині [7].

Якщо в Україні пам'ятки музеєфікують на місці, то у Болгарії після проведення археологічних досліджень всі предмети забирають із печер у музеї, а експозицію роблять із реконструкцій, як у Ягодинській печері, де були знайдені житла та знаряддя праці періоду енеоліту та у печері Снежанка давніх фракійців. Винятком є печера Магура яка зберігає наскальний живопис, де створені спеціальні доріжки та поручні для туристів, а в одному із залів печери проводять концерти класичної музики.

В Україні з 2004 року була відкрита для туристів печера Вертеба, у якій створено невелику експозицію з реконструкцією стоянки трипільців. Всі інші печери на території України не пристосовані для масового екскурсійного відвідування.

Серед пам'яток середньовіччя у Східній Європі найбільше збереглося фортифікаційних пам'яток. Загалом вони мають однотипні експозиції: у Чехії, Польщі та Угорщині більшість замків пристосована під колекційні або ансамблеві музеї, а в Білорусії в останні десятиліття намітилася тенденція до створення державних програм популяризації своєї спадщини та залучення до них коштів міжнародних фондів для відновлення середньовічних пам'яток.

Крім замків, реконструюють і невеликі поселення, такі як середньовічний скансен Ржепора (Чехія), де відтворено інтер'єри та екстер'єри середньовічних поселень XIV – XV століття та регулярно проводяться заходи на історичну тематику.

Таким чином, першими музеєфікованими об'єктами стали античні пам'ятки та палеолітичні стоянки. Лише у 60-ті роки вперше було зроблено подібний проект на пам'ятці початку доби заліза на території Словаччини. Пам'ятки доби раннього середньовіччя на території Східної Європи не музеєфікувалися.

Вивчення європейського досвіду музеєфікації археологічних пам'яток поселенського типу показало, що найбільш ефективною формою їх збереження та показу туристам є створення музеїв просто неба з консервацією окремих археологічних об'єктів, де *in situ* експонуються окремі знахідки. Перевагою цієї форми є те, що автентичні об'єкти не лише зберігаються у своєму первісному вигляді, а й дають змогу проводити на території музею додаткові заходи з популяризації нематеріальної спадщини, що дозволяє відвідувачам відчувати себе тогочасними мешканцями. Їх недоліком є слабка атрактивність пам'яток, які найчастіше знаходяться у руїнах та необхідність значних інвестицій у них, для приведення об'єктів в придатний для екскурсійного обслуговування стан. Ще однією перешкодою може бути місцезнаходження музеїв просто неба. Іноді вони можуть знаходитися далеко від населених пунктів, що може створювати труднощі, наприклад, якщо територія пам'ятки непристосована до різних погодних умов або немає гарного дорожнього покриття на шляху до музею, що часто можна спостерігати в Україні.

Другим перспективним напрямком музеєфікації є археологічні реконструкції. Перевагою цієї форми, окрім зростання атрактивності самої пам'ятки, є можлива наукова цінність проведення таких робіт. Виконуючи реконструкцію з використанням тогочасних інструментів та технологій, вчені можуть перевірити на практиці теоретичні знання у цій сфері та дізнатися щось нове про деякі аспекти життя людей у минулому. Недоліком є те, що часто експериментальна археологія тримається на ентузіастах, а створення реконструкцій потребує значних фінансових ресурсів. Тому для проведення таких робіт часто шукають спонсорів або залучають волонтерів.

Найявний на території Верхнього Салтова комплекс археологічних пам'яток характеризується слабкою атрактивністю. Унаслідок побудови Печенізького водосховища у 60-ті роки ХХ століття частину селища було затоплено. У кінці 80-х років почалася роздача землі дачним кооперативам і під забудову потрапило Салтівське городище. Збереження об'єктів *in situ* є неможливим, тому, у даному контексті варто обрати інший спосіб музеєфікації.

Більш вдалим рішенням буде розробка проекту музеєфікації, згідно з яким, біля сучасного музею, буде додатково створено музей просто неба. На цій території можуть бути розміщені: реконструкції фрагменту фортифікації городища та жител-напівземлянок, експозиції з відтворенням поховального обряду, окремі майданчики для відродження традиційних ремесел. Також необхідним є виділення рекреаційної зони, зони наукових досліджень та додаткових об'єктів туристичної інфраструктури (сувенірні крамниці, пункти харчування, зони паркування та ін.). Оскільки пам'ятка знаходиться далеко від наявних туристичних маршрутів по Харківській області, для його популяризації, необхідно буде додатково створити програми різноманітних тематичних заходів та фестивалів на території музею просто неба, а також розробити маркетингову стратегію щодо просування нового туристичного продукту на ринок.

Висновки. Аналіз східноєвропейського досвіду музеєфікації археологічних пам'яток поселенського типу показує доцільність виокремлення 2-х форм музеїв, які можуть бути перспективними для реалізації заходів зі збереження Верхньосалтівського археологічного комплексу. Це створення музею просто неба та археологічних реконструкцій на території пам'ятки. Виявлено, що функціонування таких проектів може нести й певні ризики: кельтський музей Ісарно у Чехії, який знаходиться біля міста Летовіце з населенням майже 7000 чоловік, декілька разів змінював приватних власників та знаходиться під загрозою закриття через брак відвідувачів.

Саме європейський досвід може стати базою для створення у селі Верхній Салтів, Вовчанського району, Харківської області музею просто неба, який

демонструватиме побут та звичаї алано-болгарських племен. У ньому можна буде розмістити: реконструкцію частини фортифікації городища, житла-напівземлянки, експозиції з відтворенням поховального обряду, а також ремісничий майданчик. Впровадження різноманітних інтерактивних заходів і фестивалів на території музею, привабить нових відвідувачів та зробить Верхній Салтів одним із центрів туризму у Харківській області.

Перспективи подальшого дослідження. У подальшому досвід музеєфікації пам'яток у Східній Європі може слугувати фундаментом при створенні подібних проектів в Україні, зокрема, на території пам'ятки у Верхньому Салтові.

Список використаних джерел та літератури

1. Aquincum museum and archaeological park. URL : <http://www.aquincum.hu/en/muzeumtori/muzeumtortenet/> (last accessed : 07.12.2018).
2. Archeopark Isarno Letovice. URL : <https://www.isarno.cz/> (last accessed : 09.12.2018).
3. Башкатов Ю. Ю., Терпиловський Р. В. До історії скансенів у Європі. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2011. Вип. 5. С. 7–17.
4. Локотко Е. А. Музеи под открытым небом: история и перспективы развития. *Архитектура : сборник научных трудов*. Минск, 2017. Вып. 10. С. 158–163.
5. Минеева И. М. Музеефикация как фактор интеграции и социокультурной адаптации археологического наследия. *Известия Алтайского государственного университета. Сер. : История. Политология*. Барнаул, 2008. № 4/5. С. 138–141.
6. UN. URL : <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/> (last accessed : 07.12.2018).
7. Титова О. М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/tytova.htm (дата звернення : 09.12.2018).

References

1. Aquincum museum and archaeological park. URL : <http://www.aquincum.hu/en/muzeumtori/muzeumtortenet/> (last accessed : 07.12.2018). [in English].

2. Archeopark Isarno Letovice. URL : <https://www.isarno.cz/> (last accessed : 09.12.2018). [in Czech].
3. Bashkatov, Yu. Yu. and Terpylovskiy, R. V. (2011). *Do istorii skantseniv u Yevropi* [To the history of skansens in Europe]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* [Archeology and ancient history of Ukraine]. Kyiv. 5, 7–17. [in Ukrainian].
4. Lokotko, E. A. (2017). *Muzei pod otkryтым nebom : istorija i perspektivy razvitija* [Open-air museums : history and prospects]. *Arhitektura : sbornik nauchnyh trudov* [Architecture : collection of scientific works]. Minsk. 10, 158–163. [in Russian].
5. Mineeva, I. M. (2008). *Muzeifikacija kak faktor integracii i sociokul'turnoj adaptacii arheologicheskogo nasledija* [Museification as a factor of integration and socio-cultural adaptation of the archaeological heritage]. *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Altai state university]. Barnaul. 4/5, 138–141. [in Russian].
6. UN. URL : <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/> (last accessed : 07.12.2018). [in English].
7. Tytova, O. M. *Problemy muzeifikatsii pamiatok arkheolohii Ukrainy* [Problems of museumification archeological monuments of Ukraine]. http://tourlib.net/statti_ukr/tytova.htm (last accessed : 09.12.2018). [in Ukrainian].

Рецензент:

Уткін О.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 10.12.2018 р.